

Омаров А. Е., к.держ.упр., докторант, НУЦЗУ

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті автор аналізує поняття екологічна безпека з точки зору антропоцентричного, ресурсно-антропоцентричного і антропо-біоцентричного підходів у контексті управлінської парадигми та визначає її як здатність управлінської системи зберігати рівновагу та збалансованість взаємовідносин по лінії “довкілля – соціум – економіка – управління”, уміння протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам та викликам і забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення й стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу.

Ключові слова: екологічна безпека, державне управління, екологія, загрози, природний потенціал.

In the article, the author analyses the concept of environmental security from the perspective of anthropocentric, resource-anthropocentric and anthropo-bicentric approaches in the context of the managerial paradigm and defines it as the ability of the management system to maintain the equilibrium and balance of relations in terms of “environment – society – economy – management”, the ability to withstand internal and external threats and challenges and to ensure acceptable levels of risk of the population life and sustainability of socio-economic development, along with the reproduction of natural and socio-economic potential.

Keywords: environmental safety, public administration, ecology, threats, natural potential.

Постановка проблеми. Базовою передумовою прийняття ефективних управлінських рішень у системі забезпечення безпеки є об’єктивне та своєчасне визначення найбільш вагомих загроз і ризиків у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Це, в свою чергу потребує здійснення ґрунтовного аналізу та оцінки процесів, що стосуються безпекової сфери.

Процеси глобалізації задають нові параметри екологічного розвитку держави, по-новому визначають проблеми забезпечення екологічної безпеки в силу мінливого характеру викликів і загроз, з якими стикається людство. Несприятливий стан навколишнього середовища і необхідність забезпечення екологічної безпеки вимагають прийняття адекватних заходів правового, організаційного та іншого характеру.

Комплексний вплив на людину соціальних, економічних, екологічних та інших факторів призводить до погіршення здоров’я населення, відбивається на демографії.

Поряд з фінансово-економічними та соціальними проблемами постає

проблема запобігання глобальної екологічної катастрофи. Причини глобальної екологічної кризи пов'язані з демографічним вибухом необхідністю задоволення зростаючих матеріальних потреб людей, що обумовлює розширення масштабів господарської діяльності і призводить до збільшення антропогенного навантаження на навколишнє середовище. Як наслідок, загострюються проблеми глобального забруднення навколишнього середовища, глобальної зміни клімату, руйнування стратосферного озону, виснажуються природні ресурси планети, зростає кількість техногенних катастроф, зростає імовірність втрати стійкості біосфери, господарська ємність (несуча здатність) якої кінцева. Всесвітньо відомий вчений Л. Денніс Медоуз констатує вихід за межі допустимого зростання і прогнозує, що через 20 років наслідки цього виходу стануть очевидними, прийнявши форму глобальної екологічної кризи, що супроводжується катастрофічними явищами [1, с. 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошуку рішень проблем глобального управління і безпеки, розробки проблематики сталого екологічно безпечного розвитку присвячені роботи Р. Абдеева, Ю. Арського, Х. Барлибаева, Дж. Белла, Л. Брауна, Г. Брундтланд, Е. Вайцзеккера, А. Вебера, В. Вернадського, К. Гофмана, В. Іноземцева, Д. Медоуз, Н. Реймерса, Дж. Стігліца, Т. Сендлера.

Дослідженню проблем, що виникають в галузі охорони навколишнього середовища та екології, присвячені роботи М. Бринчук, С. Боголюбова, М. Васильєвої, В. Волошина, Р. Гізатуллін, А. Голіченкова, О. Дубовик, Т. Захарченко, Т. Злотникова, О. Колбасова, О. Миняева, А. Молчанова, Р. Остіна, В. Петрова, В. Протасова, К. Ситника, А. Тарнавського, Ю. Шемшученко, Б. Щербицького, А. Яблокова та інших учених.

Питання національної безпеки, різні аспекти її забезпечення порушені в працях А. Возженікова, А. Васильєва, В. Сальникова, С. Степашина, В. Мамонова, Т. Шуберта, А. Фоміна, А. Тер-Акопова.

Істотний внесок в розробку проблеми забезпечення екологічної безпеки внесли своїми дослідженнями С. Байдаков, А. Герасимов, В. Данилов-Данільян, Б. Танго, В. Смишляєв, Г. Лалаян, М. Заліханов, К. Лосєв, Г. Серов, А. Шмаль.

Міжнародний аспект забезпечення екологічної безпеки, екологічних прав людини розглянуто в працях С. Бахіна, В. Карташкіна, І. Лукашука, Е. Нестеренко, Н. Нікітенко, Ю. Платонова, Е. Пушкарьова, А. Тимошенко, Ю. Тихомирова, І. Фархутдінова, А. Шишко.

В Україні різні аспекти екологічної політики держави вивчали: О. Балацький, І. Бістрякова, О. Векліч, П. Гаман, О. Дацій, Д. Добряк, О. Драган, Т. Іванова, О. Лазор, Л. Мельник, Я. Радиш, М. Хвесик, А. Качинський, А. Надежденко, В. Тищенко, Ю. Бут, Є. Карташов та ін.

Технологічні аспекти екологічної безпеки вивчали В. Андронов, Г. Пантелет та інші дослідники.

Постановка завдання. Утім, незважаючи на значний науковий інте-

рес фахівців до проблем екологічної політики, ряд теоретичних і практичних питань залишається невирішеним. Зокрема, потребує подальшого вивчення механізм держави щодо забезпечення екологічної безпеки у контексті національної безпеки, що й становить мету нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Важливим фактором розвитку держави є різні теорії екологічного розвитку. Вони визначають методологічні підходи до здійснення природоохоронної діяльності і характер екологічної безпеки. Можна виділити чотири моделі теорій екологічного розвитку: антропоцентристська, інвайроменталістська, радикальна та стійкості і цілісності світу [2, с. 9].

На наш погляд, базовою концепцією в розумінні екологічної безпеки держави є взаємовідносини людини та навколишнього середовища, тобто антропоцентристська теорія.

Антропоцентризм (грец. – людина і лат. – центр) – різновидність телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом “за своїм образом і подобою”.

Антропоцентризм – це принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови. Сам термін був вперше вжитий в добу Відродження. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини.

Антропоцентричні ідеї в своєму найбільш агресивному варіанті виражали “синдром підкорення” і надавали людині гегемоністський статус, який знімав обмеження з його експериментів над природою.

Щоб зрозуміти екологічний вплив цих тенденцій, буде корисно поглянути, на те, що американський еколог Б. Коммонер та інші назвали *чотирма неписаними законами екології*: 1. Усе пов’язане з усім. 2. Усе мусить рухатися. 3. Природа знає краще. 4. Нічого не виникає з нічого.

Перший із цих неписаних законів – “*усе пов’язане з усім*” – вказує на складність і взаємопов’язаність екосистем. Ця складність і пов’язаність, як пишуть Гайла та Левінс, “не такі, як в індивідуальних організмах, чий різноманітні органи еволюціонували та були відібрані за критерієм користі для виживання та відтворення цілого”.

Природа набагато складніша й різноманітніша, і значно гнучкіша, ніж передбачає метафора еволюції індивідуального організму. Екосистема може втрачати види та переживати серйозні перетворення, не руйнуючись.

Але пов’язаність природи також означає, що екологічна система може переживати раптові приголомшливі катастрофи в ситуації межового тиску. «Система, – пише Б. Коммонер, – стабілізується за рахунок динамічних взаємоврівноважених властивостей; ці самі властивості за сильного тиску можуть призвести до драматичного краху». Більше того, «екологічна система – це підсилювач, тому навіть незначне хвилювання в одному місці може мати значні віддалені в часі наслідки в іншому місці».

Другий закон екології – “*усе мусить рухатися*” – повторює основний

закон термодинаміки: у природі нема відходів, кількість матерії та енергії зберігається, а відходи одного екологічного процесу переробляє інший процес. До прикладу, повалене дерево чи колода у старому лісі стає джерелом життя для безлічі видів і є необхідною ланкою екосистеми.

Інший приклад, тварини виділяють вуглекислий газ у повітря та органічні відходи у ґрунт, і це живить рослини, якими харчуватимуться ті самі тварини.

“Природа знає краще”, третє неписане правило екології, як пише Б. Коммонер, “стверджує, що будь-яка значна антропогенна зміна в природній системі може стати згубною для цієї системи”. Впродовж п’яти мільярдів років еволюції живі організми виробили великий набір речовин та реакцій, що утворюють живу біосферу.

Сучасна нафтохімічна промисловість за короткий період виробила тисячі нових речовин, які раніше не існували у природі. Складені за тими самими вуглецевими схемами, що і природні складники, ці нові речовини охоче включаються до наявних біохімічних процесів. Але це відбувається у способи часто руйнівні для життя, що призводять до мутацій, раку та різних проявів смерті та хвороб. “Відсутність певної речовини у природі, – пише Коммонер, – часто означає, що ця речовина не сумісна з хімією життя”.

“Нічого не виникає з нічого”, четверте неформальне правило, виражає той факт, що експлуатація природи завжди призводить до екологічних втрат. Із суто екологічної точки зору люди більше споживають, ніж виробляють. Другий закон термодинаміки показує, що у процесі використання енергії люди “витрачають” (але не знищують) енергію – у сенсі, перетворюють її на вже більше не придатну для роботи. У випадку автомобіля, до прикладу, високорівнева хімічна енергія, яку містить бензин, придатна для роботи, тоді як теплова енергія нижчого рівня в автомобільних відходах – не придатна. Під час будь-якого перетворення енергії якась її частина деградує таким чином. Тому екологічні витрати виробництва досить значні [3].

Антропоцентризм у природокористуванні веде до практики поділу об’єктів живого світу на категорії корисних та шкідливих, тотального винищення об’єктів живої природи, що не мають господарського значення або не сприяють розвитку економіки, хоча би місцевої.

Вихідні причини криються у тому, що людина на більшій частині свого сучасного ареалу поводить себе відповідно до статусу адвентивного виду, як біоценологічний агресор, який не пристосовується до середовища, а активно його змінює відповідно до власних потреб, не формуючи сталих трофічних, топічних чи будь-яких інших зв’язків.

Мутуалізм людини полягає виключно у культивуванні популяцій економічно вигідних видів (у формі монокультур), зокрема плантацій лісу, просяних культур та городини, свійських тварин чи мисливських звірів. Це посилюється масштабними експериментами з інтродукції, акліматизації та введення у культуру нових видів живих організмів, не властивих кожній конкретній місцевості, що посилює, зміни екосистем та веде до біоценологічних криз.

Антропоцентризм – це система уявлень групового егоїзму, в якій світ людей протиставлений світу природи, де тільки людина має вищу цінність. Усе інше в природі відзначається цінністю лише настільки, наскільки може бути корисним для людини.

Природа оголошується об'єктом користування і власністю людей, причому право цієї власності безсумнівне. При цьому домінує прагматичний імператив: правильним і дозволеним є те, що корисно людині, людям. Природа зведена до об'єкта людських маніпуляцій як знеособлене оточуюче середовище. Відповідно до цього етичні норми й правила діють тільки у світі людей, але не поширюються на взаємодії зі світом природи.

Біологічний вид *Homo sapiens*, що утворив сучасне людство, став найчисельнішою наземною хребетною твариною. Природа зіткнулася із крайнім видовим монополізмом кінцевого консумента – найбільшого споживача ресурсів.

Це порушує природний закон, оскільки суперечить системній структурі біосфери й біологічній розмаїтості.

Слід відмітити, що ідейною вершиною антропоцентризму служить “*антропний принцип*”, відповідно до телеологічного варіанта якого Всесвіт такий, який він є, нібито для того, щоб у ньому на певному етапі еволюції міг з'явитися спостерігач, носій розуму – людина.

Згідно з “*антропного принципу*” людині (саме людині, а не Богові) приділяється головна креативна роль у Всесвіті. Привабливість антропного принципу для антропоцентризму полягає в тому, що фатальна зумовленість існування й еволюції людини як би звільняє нас від провини за відчуження від природи, гноблення біосфери й глобальну кризу. Начебто людина, людський розум у тій або іншій іпостасі обов'язково збережеться, що б не відбулося з біосферою, планетою, Всесвітом. Звідси міф про “стійкий розвиток”, мрії про “сферу розуму” – ноосферу й фантазії про космічне розселення людства.

Серед значної кількості концепцій і теорій світового розвитку домінує *техногенний тип економічного розвитку*. Це природомісткий (природо руйнівний) тип, який базується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерними ознаками техногенного розвитку є швидке і виснажливе використання невідновлюваних видів природних ресурсів (перш за все, корисних копалин) і надексплуатація відновлюваних (грунти, ліси і т.д.) із швидкістю, яка перевищує можливості їх відтворення і відбудови. При цьому наноситься значний економічний збиток, що є вартісною оцінкою деградації природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища в результаті людської діяльності.

Отже, пріоритетними напрямками майбутнього розвитку системи екологічної безпеки в нових інтеграційних умовах стане активізація співпраці всіх країн світу щодо збереження навколишнього середовища та системна екологізація світового економічного простору на засадах стійкого розвитку [2, с. 9–14].

Починати категоріальний аналіз поняття екологічна безпека слід з більш широкої категорії – національна безпека.

Термін “*національна безпека*” досить новий у сфері міжнародних відносин і почав широко використовуватися тільки після закінчення другої світової війни. Війна розділила головних переможців на воєнні та ідеологічні табори, кожного з великим і постійно зростаючим арсеналом зброї, що може спричинити широкомасштабні руйнування та навіть призвести до взаємознищення. Безпека в цих умовах мала значення *воєнної безпеки*, а, захист територіальної цілісності та політичної стабільності вбачався як фундаментальний і незмінний чинник у системі міжнародних відносин. Зовнішня і воєнна політика держав-членів НАТО і союзників по Варшавському договору по відношенню один до одного та до третьої сторони відображала біполярну атмосферу на міжнародній арені, на якій два альянси проводили ідеологічні, політичні й економічні баталії. Результатом було посилення мілітаризації зовнішньої політики, де обидві сторони посилювали свою військову присутність у всьому світі.

Таким чином, за весь післявоєнний період проблема національної безпеки зводилася до такого [4]: 1) захисту своїх територій від зовнішніх посягань; 2) оборони від впливу ідеологічних противників; 3) розширення союзів і структур іноземної допомоги, яка ґрунтувалася на балансі Схід-Захід; 4) використання зброї, військових з'єднань, глобальної воєнної присутності та таємних операцій як інструменту зовнішньої політики; 5) дипломатичних зусиль по обмеженню гонки озброєнь.

Отже, публікації низки наукових статей, а також результати численних дискусій призвели до того, що екологічна безпека була включена в концепцію національної безпеки деяких держав. При цьому основними аргументами були [5]:

– глобальна екологічна криза, пов'язана зі зростанням навантажень на життєзабезпечуючі системи і відтворювальні природні ресурси планети, з деградацією довкілля та підривом стійкості біосфери, є такою ж серйозною загрозою, як і традиційні загрози воєнного характеру;

– екологічна криза загрожує не тільки гідному існуванню людини, але і самому життю;

– для держави екологічна криза пов'язана із скороченням свободи політичного вибору, яка обумовлена транскордонним характером екологічних проблем;

– загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу стає причиною соціальної та політичної нестабільності, міждержавних протиріч та насильницьких конфліктів.

Трансформація парадигми безпеки відбувалася за такими основними напрямками. *По-перше*, поняття безпеки в останні роки набуло більш широкого і холистичного значення. Раніше аналітики з питань безпеки обмежувалися відносно вузьким колом проблем, особливо військово-силовим балансом між різними державами та блоками, а також здатністю цих утворень захистити свій суверенітет. Невійськові джерела нестабільності в економічній, соціальній, гуманітарній та екологічній сферах набули характеру загрози миру і без-

пеці. Гуманітарні та етичні питання, які раніше відігравали досить обмежену роль у світовій дискусії про безпеку, зараз займають у ній центральне місце.

Поняття безпеки за останні роки розширилося і набуло більш гуманістичного, спрямованого на інтереси людини, характеру. Нова парадигма безпеки людини має два основних аспекти: захист від хронічних загроз – таких, як голод, епідемії та репресії, та захист від раптових і згубних катаклізмів, що порушують повсякденне життя.

По-друге, в останні роки зростає визнання нерозривного зв'язку між безпекою держави та добробутом її громадян. З одного боку, стає зрозумілим, що могутні з військово-стратегічної точки зору держави не обов'язково є міцними та стабільними.

По-третє, сучасна еволюція поняття безпеки виражається в посиленні акценту на міжнародному співробітництві, на відміну від більш традиційної опори на суперництво та конфлікти. Вже визнано, що основні фактори, які загрожують міжнародній, державній та особистій безпеці, за своїм походженням є транснаціональними і не можуть бути ефективно ліквідовані за допомогою односторонніх дій.

Категорія “безпека” має тривалу історію свого розвитку. Так, ще Цицерон стверджував, що “перш за все кожному виду живих істот природа дарувала прагнення захищатися, захищати своє життя ... уникати всього того, що здається шкідливим, і купувати і добувати собі все необхідне для життя [6, с. 131]”.

Б. Спіноза пов'язував забезпечення безпеки з безпосереднім функціонуванням органів управління: “Для безпеки держави і неважливо, якими мотивами керуються люди, належним чином керуючи справами, аби ці останні управлялися належним чином. Бо свобода або твердість душі є приватна чеснота, добродієність же держави – це безпека [7, с. 150]”.

Широке поширення в наукових і політичних колах західноєвропейських держав поняття “безпека” набуває завдяки філософським концепціям Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів XVII-XVIII ст., Ш. Монтеск'є, наприклад, в своїх працях вказував такі види безпеки, як безпека особистості, безпека громадян, безпека приватної особи, безпека володаря, правителя.

Свободу особистості він ототожнював з безпекою особистості: “свобода політична полягає в нашій безпеці або, принаймні, у нашій впевненості, що ми в безпеці [8, с. 258, 257, 317]”. У цілому можна констатувати, що “філософи XV-XVII ст., розглядаючи безпеку як виключно державну діяльність, не змогли глибоко проникнути в соціальну природу цього феномену [9, с. 51–55]”. До початку XX ст. безпеку розглядали або як збереження державного суверенітету, зміцнення зовнішніх кордонів, або як придушення внутрішніх ворогів. До кінця XX ст. відбуваються зміни, що призвели до розуміння безпеки як створення умов, що не загрожують життю особистості. На даний період розробка сучасної концепції вимагає комплексного підходу до вирішення проблем безпеки.

Сутність *екологічної безпеки* в національній і зарубіжній літературі розглядається неоднозначно. У науковій літературі існують різні підходи до визначення її сутності. Так, Н.Ф. Реймерс вважає, що екологічна безпека – це сукупність дій, станів і процесів, які прямо чи побічно не призводять до суттєвих збитків (або загроз таких збитків), що завдаються природному середовищу, окремим людям і людству в цілому [10].

Поширеним у науковій літературі є підхід, за якого дефініція безпеки зводиться до стану захищеності життєво необхідних інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Так, в Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” екологічна безпека визначається як “такий стан навколишнього середовища, що забезпечує запобігання погіршення [11]”. У ряді робіт екологічна безпека трактується в широкому плані і набуває соціально-економічного змісту. Так, К. Гофман розглядає екологічну безпеку як “ступінь адекватності екологічних умов завданням збереження здоров’я населення і забезпечення тривалого стійкого соціально-економічного розвитку [12]”.

Це широке тлумачення суті екологічної безпеки робить наголос на збереженні здоров’я населення і тривалому стійкому соціально-економічному розвитку. Проте в ньому не акцентується увага на відтворення і збереження природних факторів (довкілля). Природа здатна перетворюватися в активну і небезпечну силу, руйнуючи людину і суспільство із середини. Вона – специфічний агент екополітики і тому також вимагає толерантного відношення до неї.

У літературних джерелах існують різні підходи до визначення категорії екологічної безпеки. Виділяються три підходи: антропоцентричний, ресурсно-антропоцентричний і антропо-біоцентричний.

З позицій антропоцентричного підходу екологічну безпеку розглядають як стан захищеності виключно людини і суспільства.

У ресурсно-екологічному підході об'єктами забезпечення екологічної безпеки є людина і природні ресурси. Це дає підстави вважати, що метою забезпечення екологічної безпеки є адекватне середовище проживання людини і забезпечення потреби в природних ресурсах [13, с. 100].

В антропо-біоцентричному підході об'єктами гарантування екологічної безпеки виступають людина і біоресурси. Існує також комплексний підхід до визначення екологічної безпеки, в якому враховуються три попередні підходи. В такому підході реципієнтами є екосистеми, людина та природні ресурси, що дозволяє акцентувати увагу на забезпеченні збалансованого розвитку складових екологічної безпеки.

Автори монографії “Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі” пропонують наступне визначення цього поняття “екологічна безпека – це здатність системи “довкілля – соціум – економіка” зберігати рівновагу і збалансованість на основі динамічного відновлення і самовдосконалення, протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам і викли-

кам та забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення і стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу. Екологічна безпека розуміється як якісна характеристика системи, при якій відсутня загроза нанесення збитку природному середовищу і здоров'ю населення, нормальному розвитку соціально-економічних процесів, як прийнятний соціально-економічний рівень захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, світової спільноти від загроз і негативних змін (деградації) навколишнього середовища антропогенного і стихійного характеру [2].

Висновки. Підсумовуючи, можна сформулювати такі висновки:

1. Поняття екологічна безпека отримало достатньо широке розповсюдження в науковій літературі після закінчення другої світової війни, при цьому дослідники як правило розглядали екологічну безпеку як важливий елемент національної безпеки.

2. Категорія екологічна безпека в численних дослідженнях вивчалась з позицій різних концептуальних підходів, с точки зору антропоцентричного, ресурсно-антропоцентричного і антропо-біоцентричного підходів.

3. Важливим при аналізі поняття екологічна безпека є використання цієї категорії в контексті управлінської парадигми при розгляді питань пов'язаних з державно-управлінським аспектом екологічної політики.

4. Аналізуючи численні концепції екологічної безпеки можна сформулювати уточнену дефініцію поняття “екологічна безпека” держави, екологічна безпека – це здатність управлінської системи зберігати рівновагу і збалансованість взаємовідносин по лінії “довкілля – соціум – економіка – управління”, вміння протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам та забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення і стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Донелла Медоуз. Пределы роста. 30 лет спустя / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деннис Медоуз. – М., 2008. – С. 23.

2. Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі : монографія / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, Г. О. Обиход та ін. / за науковою редакцією д.е.н., проф., академіка НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України”, 2014. – 340 с.

3. Коммонер Барри. Замыкающийся круг / Барри Коммонер. – М. : Гидрометеиздат, 1974. – 280 с.

4. Качинський А. Сучасні проблеми екологічної безпеки України / А. Качинський. – К, 1994. – 48 с. (Препринт / Національний інститут стратегічних досліджень; № 33).

5. Писарев В. Экологическая безопасность как компонент националь-

- ной безопасности США / В. Писарев // США-ЭПИ. – 1997. – № 6. – С. 5–16.
6. Цицерон М. О старости. О дружбе. Об обязанностях / М. Цицерон. – М., 1999. – С. 131.
7. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза // Антология мировой политической мысли. – М., 1997. – Т. 1. – С. 350.
8. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М., 1995. – С. 258, 257, 317.
9. Кардашова И. Б. О Категориально-понятийный аппарат теории национальной безопасности / И. Б. Кардашова // Российский следователь. – 2005. – № 5. – С. 51–55.
10. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
11. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25.06.1991 // Відомості Верховної ради України. – 1991. – № 41.
12. Гофман К. Г. Экономика природопользования (из научного наследия). – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – 269 с.
13. Хлобистов Є. В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / Є. В. Хлобистов. – К. : Агенство “Чорнобильінтерінформ”, 2004. – 336 с.